

הארץ

עיון

פשע במסווה של פילנתרופיה

בשנים הראשונות של המאה העשרים התגייסו הסופרים מארק טוויין וארתור קונן-דויל להתריע באוזני העולם על הזוועות של הקולוניאליזם הבלגי בקונגו, שאכזריותו עלתה על כל דמיון. מלך בלגיה ליאופולד השני גייס תועמלנים כדי להיאבק על צדקתו, וביניהם סופר אנונימי שכתב "תשובה למארק טוויין", כביכול מפיו של אדוארד השביעי מלך בריטניה

יעקב שביט

12 באפריל 2022

עקוב 

בשנת 1907, כשלוש שנים לפני מותו, נשא אדוארד השביעי מלך אנגליה וקיסר הודו מונולוג דרמטי על מצבה של תת היבשת תחת השלטון הבריטי. את המונולוג הזה חיבר לכאורה הסופר האמריקאי המהולל מארק טוויין, ולמעשה היה פרי-עטו של מחבר בלגי אנונימי. הספר, שכותרתו "תשובה למארק טוויין", נדפס בבריסל ב-1907 כמענה לספר הסאטירי של מארק טוויין King Leopold's Soliloquy: A Defense of His Congo Rule, שנדפס בבוסטון ב-1905 ובלונדון ב-1906 וזכה לתפוצה גדולה, ובו האשים מארק טוויין את מלך בלגיה ליאופולד השני באחריות למעשי זוועה בקונגו.

ליאופולד, שהשקיע מיליונים בקניית שתיקתה של העיתונות, הבין שעל ספרו של מארק טוויין צריך להגיב אחרת: לא די בהוקעת הספר כבזוי, כזה שמוציא את דיבת מלך בלגיה רעה, ובהצהרה שאף בלגי המכבד את עצמו לא יאמין לבדיות וההשמצות של הסופר האמריקאי; המחבר האנונימי בשירות מלך

בלגיה בחר להשתמש בטקטיקה של מארק טוויין, כלומר לתת לנבל להגן על "שמו הטוב" בטענות שווא: הנאשם מונה את העוולות המיוחסות לו כדי לדחות אותן, אך תוך כך מביא אותן לידיעת הקוראים.

ב"תשובה" מארק טוויין הוא הנבל. על עטיפת החיבור האנונימי מופיע מארק טוויין יחד עם אדמונד מורל (Morel), פקיד בחברת ספנות בליברפול שנשלח לעתים תכופות לאנטוורפן, שם נתן דעתו לאוניות שמביאות לנמל גומי טבעי ומפליגות ממנו לקונגו עם כלי נשק וחומרי נפץ. הספר שפירסם ב-1906, "הגומי האדום" (Red Rubber), עשה על מארק טוויין רושם גדול והביא אותו להצטרף ל"אגודה לרפורמה של קונגו" שייסד מורל, אבל מסתבר שמארק טוויין נחשב לאויב מסוכן יותר.

המחבר האנונימי החליף אפוא את ליאופולד במלך האנגלי אדוארד. שום נאום, כתב, לא יוכל לסלף את האמת על קונגו ולהמעיס בחשיבות המעשים הגדולים שנעשו בה, כפי שנאום דומה של המלך אדוארד השביעי לא יוכל להמעיס בחשיבות המעשים שעשתה אנגליה בהודו. מארק טוויין היה יכול לשים בפיו של מלך אנגליה הודאה בכך שהשלטון הבריטי לא היטיב אתם ולתאר את המיסוי הכבד, עבודת הכפייה וכדומה.

האמת היא שלא אדוארד ולא ליאופולד אשמים בניצול שיטתי ואכזרי של ה"ילידים". הרי הם הביאו את הציביליזציה לברברים. מארק טוויין, כותב המחבר האנונימי, מפיץ סיפורים על עוולות מדומות ולמעשה מהלל את עצלותם של הילידים, בעוד שעצלותם היא הסיבה לנחשלותם.

לחיזוק הדברים מביא הספר צילומים האמורים לשקף את הקידמה שהביא הקולוניאליזם הבלגי לקונגו — רכבת, גשרים, בתי־ספר וכדומה — ומציג את הילידים כמאושרים מהסדר והשגשוג הזה. ליאופולד, כותב המחבר, לא השתמש ברווחים מקונגו לטובתו הפרטית, ולזכותו יש לזקוף את המיסיונרים ששלח להפיץ את הנצרות ואת המלחמה שניהל בסחר עבדים. כך גם ההודים מאושרים מהציביליזציה שהביאה בריטניה הגדולה להודו, ושום נאום בדוי כמו זה של מארק טוויין לא יעמוד מול המציאות האמיתית בקונגו ובהודו. וכמובן, המחבר האנונימי אינו שוכח לעקוץ את מארק טוויין על כך שאינו משקיע מאמץ דומה בשיפור היחסים בין לבנים ושחורים בארצות הברית ובתמיכה בתביעה של ההודים לחופש או של המצרים לשלטון עצמי.

במונולוג הבדוי של מארק טוויין המלך המדבר אל עצמו מלין על כך שמבקרו מרגלים אחרי הנעשה בקונגו, גונבים עדויות, מתארים אותו כאטילה ההוני וג'ינגיס חאן, ואפילו מאשימים את צבא השכירים שלו בקניבליזם, כשלאמיתו של דבר אסר על יבוא ויסקי וכלי נשק, הקים בתי־ספר ובתי־משפט, פתח את קונגו לסחר חופשי ואיפשר למיסיונרים קתולים ופרוטסטנטים לפעול בחופשיות (אבל הילידים בוחרים לא ליהנות מהטוב הזה ולברוח ליערות).

המלך גם בטוח שמדינות אירופה לא יפנו לו עורף כי לא ירצו להודות בכך שהלכו שולל, גם לא הממשל האמריקאי, שכן ארה"ב היא הרפובליקה היחידה בהיסטוריה שעזרה בהקמת מונרכיה אבסולוטית. והנה, גם כשנעתר ללחצים ומינה ועדה לבדיקת ההאשמות, נטען שחבריה כולם היו "Congo butchers", והדבר דומה לזאבים המתמנים לוועדה לחקר טרף של דיר כבשים.

הקורבן אינה אוכלוסיית קונגו אלא הוא, מלך בלגיה, שאינו זוכה להכרת התודה שהוא ראוי לה.

אדוארד מלך אנגליה נבחר לגלם קולוניאליסט מיטיב כמו המונרך הבלגי בכוונה לפנות לדעת הקהל הבריטית שעמדה בחזית המאבק בליאופולד, ומארק טוויין נבחר כיעד להתקפה בגלל פרסומו הציבורי, ואולי גם משום שהיה הסופר היחיד שהצטרף למאבק נגד המלך הבלגי. נכון שקדם לו ג'וזף קונרד, הסופר האנגלי ממוצא פולני שהכיר מקרוב את המצב בקונגו ותיאר אותו בספרו "לב האפלה", שהופיע תחילה ב-1899 בעיתון וב-1902 כספר, אבל קשה להעריך את מידת השפעתו.

בכל מקרה, קונרד דחה את הפנייה להצטרף למאבק בנימוק שהוא "סופר עלוב שכותב סיפורים עלובים ואינו מתאים למשחק האומלל". ארתור קונן־דויל, אביו מולידו של שרלוק הולמס, כפי שנראה בהמשך, הצטרף למאבק רק ב-1909, כלומר אחרי שהקולוניאליזם הפרטי של מלך בלגיה נהפך לקולוניאליזם של מדינה, של בלגיה.

מארק טוויין היה אנטי־אימפריאליסט פעיל שכתב, בין היתר, נגד הכיבוש האמריקאי של הפיליפינים, נגד המעורבות בסין ב-1900, וב-1905 "הניח" לצאר ניקולאי השני לדבר בשבח עצמו אחרי "יום ראשון האדום", כלומר הדיכוי האכזרי בפטרבורג של ניסיון המהפכה בינואר אותה שנה. הוא גם לא הסתפק בכתיבת הספר הקצר אלא התראיין בעיתונות, התקבל בבית הלבן, היה בקשר עם פעילים ב-Congo reform movement, גילה במהרה שלרווחים של חברות האמריקאיות הגדולות שקיבלו זיכיונות סחר בקונגו יש הרבה יותר כוח מאשר לסאטירה ולאקטיביזם הומניטרי, ותקוותו שהנשיא תיאודור רוזוולט יפעל

יחד עם הממשלה הבריטית נכזבה. באמריקה, כתב, הכסף הוא supreme ideal.

כאן דרושה תזכורת קצרה: ליאופולד השני הצטרף למירוץ של מדינות אירופה לחלוקת מרכז־אפריקה כ"אדם פרטי". לשם כך אירגן ב-1876 אגודה בינלאומית שבה הודיע על תוכניתו להביא את אורה של הנצרות לקונגו החשוכה. ב-1879 הוא שכר את מגלה הארצות הנודע הנרי מורטון סטנלי להכין את התשתית לשלטון הבלגי על הארץ, כלומר להחתים ראשי שבטים על "בריתות" ולהפוך את נהר הקונגו לנתיב מסחר בינלאומי.

ב-1885 העניק קונגרס שכונס ביוזמת ליאופולד בברלין, והשתתפו בו 13 מדינות אירופיות וארה"ב, בעלות פרטית על מה שכינה "מדינת קונגו החופשית", שטח הגדול פי 75 משטחה של בלגיה. הקנצלר הגרמני בירך על המוגמר באומרו שהוא מתפלל למימוש התוכנית של מלך הבלגי. אילו הנציגים בוועידת ברלין, כתב קונן־דויל, היו צופים את הבגיזה בדת ובתרבות הם היו חונקים את המפלצת בעריסתה.

אם בהבטחות הנאצלות של המלך היה תחילה ממש, הן התחלפו בתאוות בצע חסרת מצפון. הביקוש הגואה לגומי טבעי הפך את קונגו לעסק משתלם והמלך חילק זיכיונות לחברות פרטיות, ובכך העניק להם ולצבא־שכירים שגויס בארצות שכנות יד חופשית לעולל מעשי זוועה, ובכלל זה עבודות כפייה וענישה אכזרית על אי־עמידה במכסות — שריפת כפרים וכריכת ידיים והוצאה להורג.

בשנות התשעים החלו להגיע דיווחים על עבודות כפייה, עינויים ורצח. ראשון המוחים היה ג'ורג' ויליאמס, עורך־דין אפרו־אמריקאי שתר את קונגו כחצי שנה

כדי לבחון אם תוכל להיות, כמו ליבריה, יעד להגירה של אפרו־אמריקאים. את מה שראה תיאר במכתב פתוח לליאופולד (שבו טבע את המונח "פשעים נגד האנושות"). המכתב אמנם נדפס בכמה עיתונים אבל לא עשה רושם רב. למאבק הצטרף הדיפלומט, המשורר והלאומן האירי רוג'ר קסמנט (Casement), שבאוגוסט 1916 נתלה בלונדון באשמה ששיתף פעולה עם גרמניה במלחמת העולם הראשונה.

קסמנט האמין תחילה שלקולוניאליזם יש שליחות לשחרר את הילידים מעבדות ומבורות, אבל שינה את דעתו אחרי שהתמנה ב-1903 על־ידי הממשלה הבריטית לחקור את המצב בקונגו. הדו"ח שכתב ב-1904, שקונגו־דויל מכנה "דו"ח היסטורי", הופץ על־ידי הממשלה הבריטית והיתה לו השפעה מיידית. בהתחלה תלה קסמנט את הירידה הדרמטית בהיקף האוכלוסייה במחלת השינה, אבל כשהתוודע לשעבודם של הילידים ולמעשי הזוועה שינה את דעתו.

ליאופולד לא התעלם מהביקורת וגייס מליצי יושר ותועמלנים שידברו בזכותו, כפי שמעידה "התשובה למארק טוויין". הוא הקים משלחת משלו, שלא כל חבריה היו בריטים, שהתעלמה מההאשמות וטענה, בין היתר, שגם בקולוניות אחרות, ובכלל זה בהודו, נעשו פשעים. הדו"ח שלה הוגש באוקטובר 1905, אבל העדויות שהביאה המשלחת לא פורסמו ברבים והיא נרתעה לקבוע שיש צורך ברפורמות רדיקליות. ליאופולד מצדו לא מצא אפילו צורך להצטדק. חשוב לו לקבוע שוב, כך אמר, שהתוכנית שלו היתה לשנות את המצב המוסרי והחומרי של האוכלוסייה, שהיא מפגרת מטבע בריאתה, "אבל במעשינו אנחנו שמים קץ לזוועות ולאכזריות המביישים את האנושות". רק כשהלחצים מחוץ

ומבית גברו החליט הפרלמנט הבלגי בנובמבר 1908 לרכוש את קונגו מהמלך בסכומי עתק, ו"מדינת קונגו החופשית" נהפכה ל"קונגו הבלגית".

קונן־דויל נכנס לתמונה בעקבות פגישה עם מורל ובמשך שמונה ימים, כ"ש"ש בוערת בעצמותיו", כתב את "הפשע של קונגו" (The Crime of the Congo), שזכה לתפוצה גדולה מאד ותורגם לכמה שפות. הוא גם כתב על הנושא בעיתונות הבריטית וגם יצא למסע הרצאות בן שלושה חודשים. ספרו אינו ספרות יפה אלא מביא סקירה מפורטת של מבנה השלטון ועדויות על מעשי הזוועה. כולנו, כתב, נכשלו בעת ההיא, אבל מעולם לא היה כישלון כזה שנעשה בשם של הנצרות והציביליזציה.

הספר הזה, שהביוגרפיות שלו מאזכרות בקצרה, הוא המורשה הגדולה של קונן־דויל. אף שלא היתה לו השפעה בזמנו וגם אחר־כך, הוא מקור מוסמך ומקיף לזוועות של קונגו, לרדיפת הבצע של המלך הבלגי ולכך שלא מדובר באשם אחד אלא בבלגים רבים: הממשלות, בעלי ההון, הזכיינים, אנשי הצבא, וכדומה, אבל גם עדות לניסיון של מעטים לחשוף את האמת ולפעול לשינוי המציאות.

קונן־דויל לא תלה תקוות רבות בהעברת קונגו לשלטון המדינה והזכיר שממשלות בלגיה הגנו על ליאופולד וה-"rubber regime" שלו. אמנם השלטון החדש הפסיק את הרציחות ואת הטלת המומים, אבל העבדות נותרה בעינה. מדובר אפוא בהמשכיות ולא בשינוי.

כשהמלך אלברט, שירש את ליאופולד ב-1909, שב מסיור בקונגו הוא קבע שהמושבה תמלא תפקיד חשוב בשגשוגה של בלגיה ותמשיך בשיפור המוסר

של הילידים, שכל מה שניתן להם ניתן בחסד (בביקורו בתל אביב ב-1933 זכה שכיכר תיקרא על־שמו). לקונן־דזיל לא נותר אלא לקוות שהשינוי בהישג־יד: "אין ספק שיש גבול לשתיקת העולם התרבותי". הוא גילה תמימות כשקיווה שצרפת וגרמניה (אותה תיאר כבעלת מסורות של kindly home life) יצטרפו לאנגליה במאבק נגד בלגיה, ואפילו שקונגרס כלל־אירופי חדש יביא לכך שהאחרים למעשי הזוועה יענשו. אבל אלה היו תקוות־שווא, ומה שתיאר כ"פשע הגדול בהיסטוריה שנעשה במסווה של פילנתרופיה" ירד מסדר היום האירופי.

מארק טוויין וקונן־דזיל נזכרים כשני סופרים בעלי מצפון שתרמו למאבק נגד שלטון דיכוי בארץ אפריקאית רחוקה, אבל אחרים בעולם הספרותי של תחילת המאה העשרים לא הצטרפו אליהם.

ב-2004 הוצגה תערוכה גדולה במוזיאון המלכותי למרכז־אפריקה ליד בריסל על העבר הקולוניאלי של בלגיה, שהסתיים רק ב-1960. היא לוותה באפולוגיה שעל הנושא יש דעות שונות ושלקולוניאליזם היה גם פן חיובי, ואין לשפוט אותו על־פי אמות המידה של הזמן העכשווי. רק ב-2020 הביע פיליפ מלך בלגיה "צער עמוק" על "הסבל וההשפלה" שנגרמו לאוכלוסייה של הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו ועל כל "המעשים האכזריים" שבוצעו בימי ליאופולד השני. מארק טוויין היה מן הסתם פוטר את הדברים באמירה "הו, התנצלות קדושה".

תודתי לד"ר הנרי יעקובוביץ (אנטוורפן) שהמציא לי את הספר האנונימי.

לחצו על הפעמון לעדכונים בנושא:

ספרים 